

УДК 81'373.21(4/9)

DOI 10.58649/1694-8033-2025-1(121)-352-357

ЭРГЕШОВ А.А., САДЫРАЛИЕВА Н.И.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети,
Талас мамлекеттик университети

ЭРГЕШОВ А.А., САДЫРАЛИЕВА Н.И.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева,
Таласский государственный университет

ERGESHOV A.A., SADYRALIEVA N.I.

Kyrgyz State University named after I. Arabaeva,
Talas State University

**ТАЛАС ОБЛУСУНДАГЫ ТОПОНИМДЕРДИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА АНЫН
СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК АБАЛЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ**

**ФОРМИРОВАНИЕ ТОПОНИМОВ В ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ
НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ**

**FORMATION OF TOPONYMS IN THE TALAS REGION AND ITS INFLUENCE
ON THE SOCIO-ECONOMIC STATE**

Кыскача мүнөздөмө: Талас облусунун топонимдери анын тарыхын, географиялык жана экономикалык өзгөчөлүктөрүн гана эмес, ошол жердеги жашаган элдин маданияты, дини жана руханий дүйнөсүн да чагылдырат. Мындан улам, топонимдердин калыптанышы аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир эткен жана этүүдө. Топонимдерди изилдөө Талас облусунун тарыхый жана маданий баалуулуктарын түшүнүүгө, ошондой эле анын коомдук турмушунун өзгөчөлүктөрүн аныктоого өбөлгө түзөт. Өзгөчөлүктөрүн аныктоодо учурда көптөгөн топонимдер өзгөрүүгө дуушар болууда, буга ар кандай факторлор таасир этүүдө десек жаңылышпайбыз. Топонимдердин өзгөрүшүнө социалдык-экономикалык, саясий, тарыхый көз караштар, географиялык жайгашуу орду, абалы чоң таасир этип ошонун негизинде ат берүү же аталыш өзгөрүүгө дуушар болот.

Аннотация: Топонимы Таласской области отражают не только ее историю, географические и экономические особенности, но и культуру, религию и духовность проживающего там народа. Поэтому образование топонимов напрямую повлияло на социально-экономическое развитие региона и продолжает оказывать это влияние. Изучение топонимов помогает понять историко-культурные ценности Таласской области, а также определить особенности ее общественной жизни. Многие топонимы претерпевают изменения в определении своих признаков, и на это влияют различные факторы. На смену топонимов большое влияние оказывают социально-экономические, политические, исторические точки зрения, географическое положение и ситуация, и на этой основе наименование или именованье может быть изменено.

Abstract: Toponyms of the Talas region reflect not only its history, geographical and economic features, but also the culture, religion and spirituality of the people living there. Therefore, the formation of toponyms directly influenced the socio-economic development of the region and continues to have this influence. The study of toponyms helps to understand the historical and cultural values of the Talas region, as well as to determine the features of its social life. Many toponyms are currently undergoing changes in the definition of their characteristics, and it is safe to say that this is influenced by various factors. The change of

toponyms is greatly influenced by socio-economic, political, historical points of view, geographical location and situation, and on this basis the name or naming can be changed.

Негизги сөздөр: жер; Кыргызстан; топоним; социалдык; экономикалык; география; Талас.

Ключевые слова: земля; Кыргызстан; топоним; социальная; экономическая; география; Талас.

Keywords: land; Kyrgyzstan; toponym; social; economic; geography; Talas.

Киришүү. Талас облусу Кыргызстандын түндүк-батыш бөлүгүндө жайгашкан жана анын социалдык-экономикалык абалы бир катар факторлордон көз каранды. Бул аймактын экономикасынын негизги багыттары айыл чарба, мал чарба, чакан ишкердик жана туризм болуп саналат. Талас облусунда туризмдин потенциалы чоң, аймак кооз табигый жерлери жана бай маданий мурастары менен айырмаланат. Манас Ордосу жана Бакайыр сыяктуу тарыхый жайлар туристтерди өзүнө тартат. Жалпысынан алганда, Талас облусунун социалдык-экономикалык абалы кыйынчылыктарга туш болуп турат, бирок айыл чарба жана туризм тармагындагы потенциал аны өнүктүрүү үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү сунуштайт. Мына ушундай көрүнүштөр калтын социалдык-экономикалык абалынан кабар берип, ошол эле учурда топонимика илими менен болгон байланышын аныктоого жардам берет. Мисалы: тарыхый обочолонгон, өзгөчө аймак катарындагы мурунку Кара-Буура районунун аталышы дагы жөн жерден өзгөрүүгө дуушар болгон жок, негизги себептери бар. Райондун Айтматовдун аты менен белгилениши Талас облусундагы социалдык -экономикалык, анын ичинде туристик, рекреациялык көз караштарды өзүнө камтыйт, облустун өнүгүүсүнө түздөн түз байланыштуу десек туура болот. Байыртадан кыргыз эли көрөгөч улут болгон. “Атына заты жарашкан” деген сөз бекеринен айтылбаган. Анткени кандай географиялык аймак болбосун анын аталышына ошол жердин жайгашуу орду, климаттык шарты, жаныбарлары, өсүмдүктөрү ж.б. өзгөчөлүктөрүнө жараша ат беришип, аталыштары келип чыккан.

Иштин максаты. Макалада Талас облусундагы топонимдердин калыптанышы жана анын социалдык-экономикалык абалына тийгизген таасири жана топонимдердин келип чыгуусу, өнүгүү жолдорундагы экономикалык-социалдык көз караштары, географиялык маселелерин кароо. Аймактын географиялык абалы, калктын көчүп конуулары боюнча пайда болгон топонимдерди изилдөөгө алып, өнүгүү жолдору элдин экономикалык-социалдык абалын изилдөө. Бүгүнкү күндө топонимдердин пайда болушу жана өнүгүүсү көчмөн кыргыздардын тарыхына өзгөчө бурулуш алып келгендигин аныктоо.

Ишти изилдөө методдору. Топонимиканы изилдөө – географиялык аталыштардын келип чыгышын, тарыхый, маданий жана лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө болуп саналат. Топонимдердин келип чыгышын жана маанисин талдоо, аталыштардын түпкү сөзү, баштапкы мааниси каралат. Мисалы, "Талас" топониминин түпкү маанисин изилдөөдө тарыхый жана тилдик булактар изилденет. Топонимдердин тарыхый булактарда, жазма документтерде, карталарда жана архивдик маалыматтарда кандайча кездешерин изилдөө жана топонимдердин качан жана кандай шартта пайда болгондугу, убакыттын өтүшү менен кандай өзгөрүүлөргө учураганы каралат. Мисалы, тарыхый кол жазмалардагы же карталардагы аталыштардын азыркыга салыштырмалуу өзгөрүшүн аныктоого болот [8].

Талас облусу, Орто Азиянын эң байыркы жана эң кызыктуу тарыхый маданий аймактарынын бири. Географиялык жана саясий жактан салыштырмалуу обочолонуп турушу (башка факторлор менен катар) бул аймактын этностук тарыхынын, ошону менен эле катар андагы калктын материалдык жана

рухий маданиятын, ага байланыштуу Жер-Суу аталыштарынын кандайдыр бир өлчөмдө өзүнчөлүгүн шарттаган, бирок ошенткен менен Орто Азиялык маданият менен жалпылыгы дагы сакталган [7].

Топонимика - Жер-Суу аттарынын келип чыгышын, алардын маанисин, азыркы учурдагы колдонулушун, аталуу тарыхын илимий негизде изилдейт [9].

Талас облусундагы топонимдердин калыптанышы. Талас облусундагы топонимдердин калыптанышы анын социалдык-экономикалык абалына байланыштуу. Топонимдер көбүнчө аймактагы тарыхый окуяларга, этникалык топторго жана географиялык өзгөчөлүктөргө байланган. Мисалы, "Талас" аталышы азыркы Талас дарыясы менен байланыштуу. Дарыя аталышы согуш, соода, көчмөн элдердин маршруттары сыяктуу социалдык-экономикалык аспектилерге байланыштуу. Географиялык өзгөчөлүктөрү - топонимдер жердин рельефи, суу ресурстары, жана климаттык шарттарга жараша аталышат. Мисалы, "Кара-Жыгач", "Ташкент", "Көк-Жар" сыяктуу аталыштар аймактын табигый шарттарын чагылдырат. Бул аймактагы кээ бир башка тилден келген топонимдери, тарыхый болгон маданий байланыштарды жана миграцияны көрсөтөт. Талас облусундагы топонимдер социалдык структурага жана жергиликтүү элдин жашоо шарттарына негизделген. Мисалы, "Асан" же "Кулатов" сыяктуу аталыштар жергиликтүү лидерлердин же тарыхый фигуралардын урматына коюлган. Экономикалык өнүгүү - Топонимдер соода жана айыл чарба тармактарына таасир этет. Жер аталыштары, мисалы, "Кара-Балта", "Жалал-Абад" ж.б., аймактагы экономикалык ишмердүүлүктүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Дарыялар, көлдөр жана тоо кыркалары сууга жана жер ресурстарына байланыштуу, бул айыл чарба жана мал чарбачылыгы үчүн маанилүү. Топонимдер туризмди өнүктүрүүгө да чоң таасир этет. Талас облусунун тарыхый жана маданий жайлары, анын ичинде көчмөндөрдүн мурасы, туристтерди тартууда маанилүү роль ойнойт [5, 7].

Талас облусундагы топонимдердин калыптанышы жана алардын социалдык-

экономикалык абалына тийгизген таасири Кыргызстан тарыхы менен жергиликтүү өзгөчөлүктөргө байланыштуу. Топонимдер (жер аттары) облус аймагындагы элдин тарыхый-этнографиялык өзгөчөлүктөрүн, географиялык шарттарын, экономикалык өнүгүүсүн жана социалдык турмушун чагылдырат [1, 3].

1. Тарыхый жана этнографиялык таасир: Талас облусунун топонимдери көбүнчө кыргыз элинин жана ал аймактагы башка этностордун тарыхы менен тыгыз байланышта. Бул аймакта байыркы мезгилдерде түрк, сарт, уйгур жана башка элдер жашап, алардын маданияты жана тили топонимдердин калыптанышына таасир берген. Ошондой эле, Талас өрөөнүндө орто кылымдарда Көк-Теңирге ишенген элдер жашап, алардын ишенимдери да топонимдерге из калтырган.

2. Географиялык өзгөчөлүктөр жана ландшафттык элементтер: Талас облусунун рельефи жана табигый шарттары анын топонимдеринде чагылдырылган. Аймак тоо, өрөөн, суулар менен белгилүү. Мисалы, "Талас" аталышы Талас дарыясынан алынган деп эсептелет, бул дарыя болсо жергиликтүү элдин жашоо булагы катары кызмат кылган. Мындан тышкары, тоолордун жана капчыгайлардын аттары дагы топонимдердин негизин түзөт.

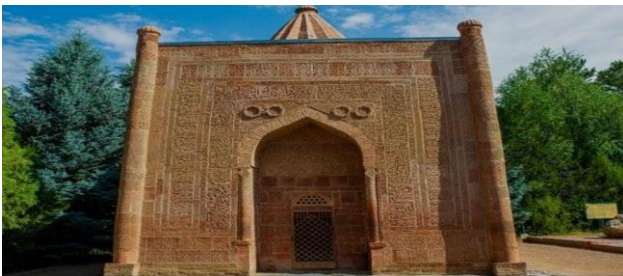
3. Социалдык-экономикалык таасир: Облустагы айрым топонимдер экономикалык ишмердүүлүктөргө да байланыштуу, мисалы, мал чарбачылыгы, дыйканчылык жана соода. Бул аймакта мал чарбачылык жана дыйканчылык негизги жашоо тиричилигине айлангандыктан, топонимдерде да мал чарбачылыкка тиешелүү элементтер чагылдырылган. Ошондой эле, жибек жолу аркылуу келген соода маданияты жер аттарына өзүнүн таасирин тийгизген.

4. Маданий жана руханий таасирлер: Аймактагы айрым жер аттарынын калыптанышы руханий баалуулуктар жана маданий ишенимдер менен да байланыштуу. Мисалы, "Манас Ордо" сыяктуу аттар Манас эпосу менен байланыштуу жана бул маданий мурасты сактоодо чоң ролду ойнойт. Ошондой эле, касиеттүү делген жерлердин аттары,

мисалы, "Кара-Буура" сыяктуу топонимдер, элдин руханий көз караштарын чагылдырат.

Талас облусундагы топонимдер кыргыз тарыхы, маданияты жана географиясы менен тыгыз байланышта. Бул аймакта топонимдердин келип чыгышына табигый шарттар, тарыхый окуялар жана кыргыз элинин каада-салттары таасир эткен. Төмөндө Талас облусунун айрым маанилүү топонимдери каралды:

1. Талас - Талас шаары жана дарыясы облус менен аталган. Бул аталыштын этимологиясы белгисиз болсо да, тарыхый булактарга караганда ал байыркы доорлордо да белгилүү болгон. Талас тарыхта кыргыздардын жана түрк элдеринин саясий борборлорунун бири катары таанымал. Топонимист, картограф Темиркул Эшенгуловдун айтымында, Талас – араб, фарси тилдеринде Тараз, түрк тилдеринде Талас, кытай жазмаларында Далоси, Талосе деп аталган. Таластын тарыхый аталышы Көтөлөк болгон. Маанисинде жайылып жаткан кең талаа, жайыт дегенди түшүндүрөт. Бул тууралуу

Темиркул Эшенгулов "Жер тааны" рубрикасына маек куруп жатып билдирген. Анын айтымында, Көтөлөк аталышы "Манас" эпосунун Сагымбай Орозбаковдун вариантында басылып чыккан эски китептеринде кездешет. "Манас" эпосунда салбурундан кайтып келе жатып өрөөндү көргөн Бакай атабыз "бул жер Талас болсун, жердегени Манас болсун" деп ат ыйгарганы айтылат. Эл арасында да Манас баатыр менен казактардын ортосунда талашка түшкөн жер болгон үчүн ушундай аталып калган деген сөз бар. Дагы бир божомолдор боюнча, бул өрөөндө тал аз өскөндүктөн ушундай ат келип чыккан делет. Анткени көчмөн кыргыз жашоосунда талдын орду чоң болгон. Андан боз үй жасалган. Бирок Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы "Манас" эпосунда жердин аты Көтөлөк деп берилет.

Тилекке каршы, 1995-жылы басылып чыккан жаңы вариантында бул жок болуп чыкты", - деген Т.Эшенгулов. Топонимист Казакстандын Тараз шаарынын байыркы аты да Талас болгонун кошумчалаган [4, 7].

2. Манас - топоним. Кыргызстандын (Нарын облусунун, Жумгал району) аймагындагы кыштоо. 1913-ж. өткөн чарбалык каттоодо белгилүү болгон. Топоним Манас баатыр жүргөн жерлердин бири деп эсептелет.

Манас – топоним. Сокулук районунундагы Ат-Башы айыл кеңешине караштуу кыштак. Ат-Башы дыйканчылык өндүрүш заводунун аймагында, Бишкек - «Манас» аэропорту автомобилдик жолунун боюнда. Райондун борбору Сокулук кыштагынан 40 км түндүк-чыгыш тарапта. 1950-ж. негизделген, негизинен жашылча өстүрүү менен эмгектенишет. Орто мектеп, амбулатория, балдар бакчасы, маданият үйү, китепкана бар. Үй канаттуулар заводу, өрдөк фабрикасы иштейт.

Манас - топоним. Манас Ордо-Манас атындагы мемориалдык комплекс, бул жер Манас баатырдын күмбөзү жайгашкан деп эсептелет. Бул топоним "Манас" эпосу менен байланышкандыктан, кыргыздар үчүн чоң мааниге ээ жана Талас элинин экономикалык абалына тийгизген таасири чоң. Манас топонимин уккан адам баатырдын күмбөзүнө барууга кызыктар экендиги талашсыз

1-сүрөт. Манас ордо комплекси.

Манас, Манас-Ат – топоним. Талас Ала-Тоосунун эң бийик жеринин бири. Бийиктиги 4483,8 м. Талас тоо кыркаларынын күн батышында, Күркүрөө суу алабынын баш жагында жайгашкан. Казакстан менен Кыргызстанды бөлүп турган чек арадан 3125 м түндүктө. Өзгөчө бийиктиги, сөлөкөтү, алып турган орду менен Манас-Ата башка тоолордон бөлүнүп, айырмаланат. Манастын тоосунан бир кыйла майда суулар (Куруч-Көлдүн, Аташ-Чапкандын оң куймалары) куралат. Алардын ирилери – Кара-Шылдыр, Дандыр. Элдик уламыш боюнча Манас Талас Ала-Тоосунун жонуна чыгып, эл-журт тынчпы, келе жаткан душман – жоо барбы, жокпу деп ары жак, бери жакты карачу экен. Ошондон эл тоону ыйык

көрүп, Манас-Атанын тоосу деп атап калган дейт.

Талас районунундагы Чоң-Алыш айыл кеңешине караштуу кыштак. «Манас» айыл аймагында, райондун борбору Талас шаарынан 25 км чыгыш тарапта.

3. Кара-Буура - Кара-Буура району Талас

облусунун батыш бөлүгүндө жайгашкан. Чаткал менен Таласты байланыштырып туруучу ушул жол өтөт. Бул топоним ар кандай адабияттарда ар башка маанини берип келет. Топоним Манас эпосунда “Кара-Буура, Чаткалда, кайкалап кыргыз жатканда” (С.Каралаев) деп сүрөттөлөт. Андан тышкары дагы кайталангыс орду бар аймак катары мүнөздөлгөн, дагы бири фитотопоним, “Карабаткак чөптүү аймак” деген маанини билдирет. Бул аймактын аталышы жергиликтүү флора менен байланышкан деп айтылат. Дагы бир варианты, “кара” деген сөз “чоң”, же кара түс дегенди түшүндүрсө, “Буура” сөзү мал чарбачылыгында, айрыкча кой, эчки, бугу сыяктуу жаныбарларда “буура” деген түшүнүк колдонулат жана төөнүн эркеги деп адабий китептерде сүрөттөлөт [2-7].

4. Беш-Таш - Бул аталыш "беш таш" деген сөздөн келип чыккан, ал аймактагы таштуу жерлерге байланыштуу. Беш-Таш мамлекеттик жаратылыш паркы ушул жерде жайгашкан. Талас өрөөнүндөгү «Беш-таш» капчыгайында «Беш-каракчы» тарыхый эстелиги бар. Элде ата-энесинин каргышына калып, ташка айланган беш каракчы тууралуу уламыш бар. Чынында таштар алыстан караса калпакчан беш кишидей көрүнөт.

2-сүрөт. Беш-каракчы

Бул жерлерден алтын казып, жол сала баштаганда жумушчулар бул таштарды алып салышкан. Бирок убакыттын өтүшү менен жергиликтүү малчылар кайрадан чогулуп, аларды баштапкы жерлерине коюшту. Талас

обласундагы Беш-Таш жаратылыш паркындагы өзгөчөлүк ушул беш каракчы же болбосо беш ташы менен туристерди өзүнө тартып, табышмактуу топонимиканы чагылдырат.

5. Кара-Ой - "Кара-Ой" "кара үй" дегенди билдирет, бул аталыш аймактагы кара боз үйлөргө же кара жерлерге байланыштуу деп айтылып келет.

6. Өтмөк топоним - Өтмөк ашуусу Талас өрөөнүн Чүй өрөөнү менен байланыштырган өтө маанилүү ашуу болуп саналат. Аталыш "өткөн жер" же "жол" дегенди билдирет [2, 9].

3- сүрөт. Өтмөк ашуусу

7. Көк-Сай - Бул аймактын аталышы көк (жашыл) жана сай (өрөөн) деген эки сөздөн турат. Көк-Сай өрөөнү жашыл талаалары жана суу булактары менен белгилүү.

8. Кызыл-Адыр - Кызыл-Адыр аймагы "кызыл түстөгү адырлар" деген мааниге ээ, бул аймактын географиялык өзгөчөлүгүн чагылдырат.

9. Чат-Базар - "Чат" – эки суунун же жолдун кошулган жери, "базар" – базар дегенди билдирет. Бул аталыш айылдын стратегиялык жайгашуусун көрсөтөт, анткени соода кербендеринин жолу ушул аймак аркылуу өткөн. Бул топонимдердин көпчүлүгү географиялык шарттар, тарыхый окуялар же маданий маанилүү ишмерлер менен байланышкан. Талас облусундагы топонимдерди изилдөө кыргыз тарыхын, маданиятын жана элдик фольклорду түшүнүүдө маанилүү роль ойнойт [2, 6].

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда макалада Талас облусундагы топонимдердин калыптанышы жана анын социалдык-экономикалык абалына тийгизген таасири каралды. Талас облусунун айрым бир

географиялык топонимдерине токтолуп, тарыхый Жер-суу аталыштарынын келип чыгуу себебине изилдөө жүргүзүлүп, Жер-суу аталыштарынын аталып калуу, себептерине токтолдук. Аймак жөнүндө жазылган чыгармалардагы, китептердеги маалыматтарга таянып, санжырачы ак сакалдардын берген маалыматтарынын негизинде жазылып, изилденилди. Талас облусундагы топонимдер тарыхый, географиялык жана социалдык-экономикалык аспектилер менен тыгыз байланышта экендиги тастыкталды.

Колдонулган адабияттар

1. Исаев Д. Жер-Суу аттарынын сыры. – Фрунзе: "Мектеп", 1977.
2. Режим доступа: https://www.saveplanet.su/geo_term_6257.html © SavePlanet.su Сохраним Планету
3. Кыргызстандын географиясы. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004, 71-72-б.
4. “Манас” энциклопедиясы / Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы. Т.1, 1995. 440-б.
5. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – Москва, 1974.
6. Статистические данные г.Талас за 2021 год.
7. Таласская область: энциклопедия / Главный редактор. А. Карыпкулов, 1995, 270 с.
8. Теория и практика топонимических исследований. – Москва: Московский филиал географического общества СССР. 1975, 212 с.
9. Суперанская А.В. Что такое топонимика. – Москва, 2014, 14-29 с.

Рецензент: г.и.д., профессор Топчубаев А.Б.